b. Berahyâ b. Şimûil'in *Kitâbü Yenbû ʿi'l-ḥikme*'sinden (Sezgin, IV, 117) başlayarak içinde Bâlinâs (Tyanalı Apollonios), Eflâtun ve Aristo'ya nisbet edilenler de dahil simyaya ve diğer gizli ilimlere dair metinlerin birçoğunu incelemiştir. Ayrıca Câbir b. Hayyân, İbn Vahşiyye, Hârizmî ve İbn Sînâ'nın eserlerini, Zünnûn el-Mısrî'ye ait olduğu söylenen kitapları ve Fahreddin er-Râzî'nin *es-Sırrü'l-mektûm* adlı eserini okuduğunu da kaydeden Cevberî'nin bu alanlarda, özellikle simya hakkında önemli bir birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aynı cümlelerden astrolojiyle de ciddi şekilde ilgilendiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim dostları kendisinden bu konuda bir eser yazmasını istemişler, o da *eş-Şırâṭü'l-müstaḳīm fî ʿilmi't-tencîm* adını verdiği astrolojiye giriş mahiyetindeki eserini kaleme almıştır. Cevberî yine *el-Muḫtâr*'ın önsözünde, bunların yanı sıra remil ilmini ana hatlarıyla tanıtan bir eser yazdığını da söylemektedir (s. 3-4).

Cevberî'nin günümüze ulaşmış tek eseri olan *el-Muḫtâr*, esas itibariyle şarlatanları incelemekte ve onların sahtekârlıklarının iç yüzünü ortaya koymaya çalışmaktadır. Ele aldığı tipler arasında yalancı peygamberler, sahte tasavvuf şeyhleri, sahtekâr yahudi ve hıristiyan mistikleri, dolandırıcı simyager, hekim ve eczacılar, hokkabazlar ve tuzaklarıyla ünlü fettan kadınlar bulunmaktadır. Kitabın asıl yazılış amacı, illüzyona dayalı hünerlerden kaba aldatmacaya kadar çeşitli yollarla insanları kandırıp onların cahillik, zaaf, iyi niyet ve dinî inançlarını istismar etmek suretiyle yarar sağlayanlara karşı okuyucuları uyarmaktır. Ancak kerâmet gösterdiği iddiasıyla halkı aldatan sahte şeyhlerden bahsederken ünlü velîlerin kerâmetlerinin hak olduğunu söylemeyi de ihmal etmez. Düzenbazların iç yüzünü ortaya koymaya çalışırken Hicaz'da bizzat gördüğü bir olayı nakleder. Yine kerâmet gösterme bahanesiyle inançlı kadınlardan faydalanmak isteyen sahtekârlara da temas eder ve bu tiplerin dini istismar etmek suretiyle dünyevî hazlar peşinde koşan birer zındık olduklarını belirtir (s. 9-14).

Benzeri birçok sahtekâr arasında insanların zaaflarını kötüye kullanma imkânına daha çok sahip olan simyacıları özellikle inceleyen Cevberî, bunlar hakkında da ilginç olaylar zikretmektedir. Ona göre prensipte simya ilmi ilâhî bir sanattır ve onu ancak Allah'ın seçtiği peygamber, velî ve sâlih kişiler gerçekten icra edebilir; Allah bu sanatın sırlarını âsi ve fâsık kimselere vermekten münezzehtir. Simyacılar 100 yatırıp 1000 almakta ve cahilleri dolandırıp onların mallarını haksız olarak yemektedirler. Bu sahtekârların 300 civarında kandırma metodunu keşfettiğini söyleyen Cevberî bunlardan sadece birkaçını zikretmekle yetinir. Meselâ bir kimsenin servet edinmek için simya ile ilgilendiğini duyan dolandırıcılar, önce onunla yakın ilişkiye girerek bu sanatı kendisine öğreteceklerini söylemekte, sonra ona güya kendi yaptıkları altın parçalarını vererek bunları eritip çarşıda satmasını istemektedirler. Kurbanları, ellerinde paralarla dönünce de bu paraya ihtiyaçları olmadığını, çünkü nasıl olsa kendilerinin her istediklerinde yeniden altın yapabildiklerini söyleyerek onu inandırmaktadırlar. Daha sonra istismar başlamakta ve altın yapmak için gereken iksir, öğrenciliğe kabul ettikleri kişi tarafından aylar süren çaba ve yüklü harcamalarına rağmen bir türlü elde edilemediği için öğretime devam eden dolandırıcılar böylece onun sırtından uzun süre geçinmektedirler (s. 30).

Cevberî'nin eseri, o dönemdeki sosyal, kültürel, sınaî ve ilmî atmosferi yansıtması bakımından ve özellikle bazı bölümlerinde birinci elden ilgi çekici bilgiler sunması açısından ayrıca önem taşımaktadır. Kitabın Dımaşk'ta (1302), İstanbul'da (ts.) ve Kahire'de (1316 ve başka tarihsiz baskılar) titiz olmayan bazı neşirleri yapılmıştır. Stefan Wild tarafından Almanca tercümesiyle birlikte tenkitli neşri hazırlanan *el-Muḫtâr*'ın (Bosworth, s. 16) bazı kısımları daha önce E. Wiedemann tarafından Almanca'ya çevrilmiş ve çeşitli periyodiklerde yayımlanmıştır (Sarton, II/2, s. 635). Cevberî'nin diğer iki eseri ise kayıptır.

BİBLİYOGRAFYA:

Cevberî, *Kitâbü'l-Muḫtâr fî keşfi'l-esrâr* (*Keşfü esrâri'l-muḫtâlîn* adlı anonim bir eserle birlikte), Kahire 1316/1898, s. 3-4, 9-14, 30; Brockelmann, *GAL*, I, 655; *Suppl.*, I, 910; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, V, 160; Sezgin, *GAS*, IV, 117; Sarton, *Introduction*, II/2, s. 635; C. E. Bosworth, "Jewish Elements in the Banū Sāsān", *Bibliotheca Orientalis*, XXXIII, Leiden 1976, s. 289-294 (*Medieval Arabic Culture and Administration* içinde), London 1982, VI. Bölüm, s. 10-17; C. de Vaux, *Le Penseurs de l'Islam*, Paris 1921-26 → 1984, II, 385, 391; H. J. Abrahams, "Al-Jawbari on False Alchemists", *Ambix*, XXXI, Cambridge 1984, s. 84-88; S. Wild, "al-Djawbarī, ʿAbd al-Raḥīm", *EI²* *Suppl.* (İng.), s. 250.

 SADETTİN ÖKTEN

CEVDET PAŞA

(1823-1895)

XIX. yüzyılın ünlü Türk âlimi ve devlet adamı.

Kendi ifadesine göre hicrî 1238 yılı hıdrellezinden kırk gün önce (13-14 Receb 1238/26-27 Mart 1823) Bulgaristan'ın Lofça kasabasında doğdu. Asıl adı Ahmed olup Cevdet mahlasını İstanbul'da öğrenim gördüğü sırada şair Süleyman Fehîm Efendi'den almıştır (1843). Babası Lofça ileri gelenlerinden ve meclis âzasından "Istabl-ı Âmire pâyelisi" Hacı İsmâil Ağa, annesi yine Lofçalı Topuzoğlu hânedanından Ayşe Sümbül Hanım'dır. Bizzat kendisi, atalarından Kırkkiliseli (Kırklareli) Yularkıran Ahmed Ağa'nın Prut Savaşı'na (1711) katıldıktan sonra memleketine geri dönmeyerek Lofça'ya yerleştiğini ve zamanla Lofça'nın eşrafı arasına giren ailenin Yularkıranoğulları adıyla şöhret kazandığını söyler.

Küçük yaşta büyükbabası Hacı Ali Efendi'nin teşviki ve desteğiyle Lofça müftüsü Hâfız Ömer Efendi'den Arapça okuyarak öğrenim hayatına başlayan Ahmed, kısa zamanda İslâmî ilimlerle ilgili kitapları okuyacak derecede ilerleme gösterdi. Ardından kadı nâibi Hacı Eşref Efendi ve müftü Hâfız Mehmed Efendi'den çeşitli dersler aldı. Öğrenimini daha da ileri seviyeye götürmek için 1255 (1839) yılı başlarında büyükbabası tarafından İstanbul'a gönderildi. Burada kısa sürede ilmî muhitlerde kendini gösterdi; devrin meşhur âlimleri Hâfız Seyyid Efendi, Doyranlı Mehmed Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Kara Halil Efendi ve Birgivî Hoca Şâkir Efendi'nin derslerine devam etti. Ayrıca Miralay Nûri Bey ve Müneccimbaşı Osman Sâbit Efendi'den hesap, cebir, hendese gibi dersler gördü. Bir yandan tahsilini ilerletirken öte yandan ders vermek üzere bazı hocalardan icâzet aldı. Bu arada ilmî ve edebî cemiyetlere de girdi; devam ettiği İstanbul Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi'nin şeyhi Mehmed Murad Efendi'den *Mesnevî* okuyarak Farsça bilgisini derinleştirdi ve kendisine mesnevihanlık icâzeti verildi. Ayrıca Süleyman Fehîm Efendi'nin Karagümrük'teki konağına devam edip ondan Şevket ve Örfî divanlarını okudu; bir yandan da devrin tanınmış mutasavvıflarından Kuşadalı İbrâhim Efendi'nin sohbetlerine katıldı. Bu muhitlerde tasavvuf ve edebiyatın belli başlı eserlerini okuyarak bil-

Cevdet Paşa

gisini ve kültürünü ilerlettiği gibi şiir ve edebiyat alanındaki eksikliklerini tamamlayıp edebî zevkini geliştirme imkânını buldu. Aynı yıllarda Sâmî ve Nef'î'yi taklit ederek şiire, Veysî ve Okçuzâde'yi örnek alarak inşâya heves etti. Bu hevesle Reşid Paşa ve kapı yoldaşlarının şiirlerine tahmisler ve nazîreler söyledi. Fuad Paşa ile ortak gazeller yazdı ve Reşid Paşa'ya bazı kasideler sundu. Kendi ifadesine göre okuyup yazabilecek seviyede Arapça ve Farsça, anlayabilecek ölçüde Fransızca ve Bulgarca biliyordu. Ahmed Cevdet'in büyük bir ilim ve fikir adamı olarak yetişmesinde özel gayretlerinin önemli ölçüde tesiri olmuştur. Nitekim öğrenimi sırasında tatil zamanlarında bile sürekli kitap okuduğunu, sadece bayram günlerinde tatil yaptığını bizzat kendisi söylemektedir.

Öğrenim hayatından sonra devlet hizmetine, Ocak 1844'te Rumeli kazaskerliğine bağlı Premedi kazası kadılığı ile başladı. 29 Haziran 1845 tarihinde İstanbul müderrisliği ruûsunu aldı. 1848'de Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'nın bir tâlimatını bildirmek üzere Bükreş'te bulunan Keçecizâde Fuad Efendi'nin (Paşa) yanına gönderildi. 10 Nisan 1849'da "hareket-i hâriç" rütbesini aldı. 14 Ağustos 1850 tarihinde Meclis-i Maârif-i Umûmiyye âzalığı ve dârülmuallimîn müdürlüğüne tayin edildi. Bu arada İstanbul'a dönen Fuad Efendi ile birlikte Bursa'ya gitti ve orada kaldığı kısa süre içinde onunla birlikte *Kavâid-i Osmâniyye* adlı kitabı ve Şirket-i Hayriyye'nin kuruluş nizamnâmesini hazırladı. İstanbul'a döndükten sonra 1851'de Encümen-i Dâniş üyeliğine seçildi. Yeniden kaleme aldığı *Kavâid-i Osmâniyye*'yi encümenin ilk eseri olarak Abdülmecid'e sundu. Bunun üzerine derecesi "hareket-i altmışlı"ya yükseltildi. Ekim 1853 tarihli bir mazbata ile 1774-1826 devresi Osmanlı tarihini yazmakla görevlendirildi. 1854'te yazmaya başladığı tarihinin ilk üç cildini tamamladı ve padişaha takdim etti. Bunun üzerine kendisine "mûsıle-i Süleymâniyye" derecesi verildi. Şubat 1855'te vak'anüvis tayin edildi. Bu görevi sırasında bir yandan tarihinin devamını yazarken bir yandan da geleneğe uyarak zamanın siyasî olaylarını anlatan *Tezâkir-i Cevdet*'i kaleme aldı. Vak'anüvislik görevini 1865 yılına kadar yürüttü.

Devlet kademelerindeki bu yükselmenin yanı sıra ilmiye mesleğinde de ilerleyerek 9 Ocak 1856'da mevleviyet derecesindeki Galata kadılığına getirildi; aynı yılın 9 Aralığında Mekke-i Mükerreme kadılığı, 21 Ocak 1861'de de İstanbul kadılığı pâyelerini aldı. 18 Mayıs 1861 tarihinde Rumeli teftişine çıkan Sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya refakat ettikten kısa bir süre sonra İşkodra'da meydana gelen isyanı bastırmak üzere "me'mûriyyet-i fevkalâde" ile görevlendirildi. İki ayda bu vazifesini başarıyla tamamladı. 1863'te Bosna eyaletini teftiş göreviyle ilgili hazırlıklarını yaparken 24 Haziran 1863 tarihinde Anadolu kazaskerliği pâyesine ulaştı. Bir buçuk yıl içinde Bosna'da gerekli ıslahatı gerçekleştirip masrafı bölge halkı tarafından karşılanmak üzere iki alay asker tanzimine de muvaffak oldu. Bu başarıları dolayısıyla o zamana kadar hiçbir ilmiye mensubuna verilmemiş olan ikinci rütbeden "nişân-ı Osmânî" ile mükâfatlandırıldı. Haziran 1864'te Kozan tarafına gönderildi. Derviş Paşa ile birlikte Fırka-i Islâhiyye'yi oluşturup Cebelibereket, Çukurova ve Kozan dağlarını dolaştı, altı ay içinde gerekli ıslahatı yaptı. Ancak onun bu başarıları kendisini çekemeyenlerin harekete geçmesine yol açtı; hatta şeyhülislâmlığa getirilecekken ilmiye sınıfından mülkiyeye nakline karar çıkarıldı ve 13 Ocak 1866'da kazaskerlik pâyesi vezârete çevrildi. "Efendi"likten alınıp "paşa"lığa geçirilmesi şeklindeki bu sınıf değişikliğinin onu gücendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim memurların hal tercümelerinin kaydedildiği *Sicill-i Ahlâk*'ta (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, nr. 47) kendisine yapılan bu haksızlık karşısında duyduğu üzüntüyü ifade etmektedir.

Ahmed Cevdet Paşa bundan sonra Maraş, Urfa, Zor sancakları ve Adana eyaletinin birleştirilmesiyle oluşturulan Halep valiliğine tayin edildi; iki yıl süren bu görevi sırasında yeni valiliğin teşkilâtlanmasını gerçekleştirdi. 1868'de kendisine, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye'nin ikiye ayrılmasıyla teşkil edilen Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığı verildi. Divanın nezârete çevrilmesi üzerine Adliye nâzırı oldu ve bu dönemde nizamî mahkemeler teşkilâtını kurarak bununla ilgili kanun ve nizamnâmeleri hazırladı.

Cevdet Paşa'ya şöhret kazandıran gelişmelerden biri de onun tarafından ortaya atılan, Hanefî fıkhına dayalı bir kanun kitabının hazırlanması gerektiği düşüncesidir. Nitekim bu düşüncesi kabul edilerek Bâbıâli'de teşkil edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti'nin reisliğine getirildi. Devrin önde gelen fıkıh âlimlerinin de yer aldığı bu cemiyet *Mecelle*'nin ilk dört kitabını yayımlamaya muvaffak oldu. Beşinci kitabın hazırlığı biterken Cevdet Paşa reislikten azledilerek Bursa valiliğine tayin edildiyse de birkaç gün sonra bu görevinden de alındı (1870). Bu arada cemiyet başkanlığına Gerdankıran Ömer Efendi getirildi, Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti de Bâb-ı Meşîhat'a nakledildi. Ancak cemiyetin "Kitâbü'l-Vedîa" adıyla çıkardığı altıncı kitabın büyük tenkitlere uğraması üzerine 24 Ağustos 1871'de Cevdet Paşa'ya yeniden Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti ile Şûrâ-yı Devlet Tanzimat Dairesi başkanlıkları verildi. *Mecelle*'nin sekizinci kitabı hazırlandığı sırada Maraş valiliğine tayin edildiyse de on sekiz gün sonra bu defa Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye üyeliği ve Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti başkanlığına tayin edilerek tekrar İstanbul'a alındı (6 Ağustos 1872). Kısa bir süre sonra Şûrâ-yı Devlet üyesi, ardından da Evkaf nâzırı oldu (1873). Aynı yılın ortalarına doğru Maarif nâzırlığına getirildi. Nâzırlığı zamanında ilkokullardan yüksek okullara kadar her seviyede ders programları yapıldı, yeni bir elifbâ cüzü hazırlanarak bastırıldı. Nuruosmaniye Camii avlusunda modern usullere göre "ibtidâiyye" adıyla bir ilkokul açıldı. Dârülmuallimîn teşkilâtı sıbyan, rüşdiye ve idâdî olmak üzere üç dereceye ayrılarak yeniden düzenlendi. Kendisi de *Kavâid-i Türkiyye, Mi'yâr-ı Sedâd* ve *Âdâb-ı Sedâd* adını taşıyan üç okul kitabı yazdı. *Kısas-ı Enbiyâ* adlı eserinin üç cüzünü de bu arada tamamlayarak bastırdı.

1874'te Şûrâ-yı Devlet başkan vekilliğine getirilen Cevdet Paşa, *Mecelle*'nin on ikinci kitabını da hazırlatmıştı. 2 Kasım 1874 tarihinde Yanya valiliğine, 1875'te de önce Maarif nâzırlığı ve kısa bir süre sonra da Adliye nâzırlığına getirildi. Bu sonuncu görevi sırasında Ticaret Nezâreti bünyesindeki ticaret mahkemelerini Adliye Nezâreti'ne bağladı. Bu arada Bulgaristan'da görülen isyan belirtileri

üzerine 1876'da Rumeli teftişiyle görevlendirildi; Edirne ve Filibe yoluyla Sofya'ya gitti; döndüğünde nâzırlıktan azledilip Suriye valiliğine tayin edildiyse de daha Suriye'ye varıp görevine başlamadan üçüncü defa Maarif nâzırlığına getirildi. Bir müddet sonra yeniden Adliye nâzırlığına tayin edildi. Bu sırada on altıncı kitabı da bastırarak Mecelle'yi tamamladı. İbrâhim Edhem Paşa sadrazam olunca 1877 yılında Dahiliye nâzırlığına getirildi. Nâzırlığı sırasında mülkiye memurlarının hal tercümelerinin kaydedildiği Sicill-i Ahvâl Defteri'ni tanzim ettirdi. Aynı yıl içinde Evkaf nâzırlığına naklen tayin edildi. 1878'de Suriye valisi olarak Şam'a gitti. Bu arada Kozan'da Kozanoğlu Ahmed Paşa tarafından çıkarılan isyanı bastırmakla görevlendirildi. Ancak isyanın bastırılması sırasında Şam valiliğine Midhat Paşa'nın tayin edilmesi üzerine açıkta kaldı ve görevini tamamladıktan sonra İstanbul'a döndü. Yolda Ticaret nâzırlığına tayin edildiği haberini aldı. Haziran 1879'da Tunuslu Hayreddin Paşa'nın sadâretten istifası üzerine on gün müddetle sadrazamlığı vekâleten yürüttü ve Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'ya başkanlık yaptı. Said Paşa başvekil olunca tekrar Adliye nâzırlığına getirildi. Bu defaki Adliye nâzırlığı sırasında 26 Haziran 1880'de açılan Mekteb-i Hukuk'ta usûl-i muhâkeme-i hukūkıyye, belâgat-ı Osmâniyye ve ta'lîm-i hitâbet derslerini verdi. Ahmed Vefik Paşa'nın başvekil olması üzerine 30 Kasım 1882'de Adliye nâzırlığından ayrıldı ve üç buçuk yıl resmî görevlerden uzak kaldı. Bu sırada tarihini tamamladı, *Kavâid-i Osmâniyye*'nin eksiklerini ikmal etti.

Cevdet Paşa son olarak Server Paşa'nın vefatı üzerine 11 Haziran 1886 tarihinde beşinci defa Adliye nâzırlığına getirildi. Ancak Sadrazam Mehmed Kâmil Paşa ile aralarında çıkan anlaşmazlık sebebiyle bir süre sonra ayrılmak zorunda kaldı. 10 Mayıs 1890'da II. Abdülhamid onu Meclis-i Âlî'ye tayin etti. Cevdet Paşa bundan sonraki hayatını ilmî çalışmalarına ve çocuklarına ayırdı. Kısa bir hastalıktan sonra 26 Mayıs 1895'te Bebek'teki yalısında vefat etti ve Fâtih Sultan Mehmed Türbesi hazîresine defnedildi.

Tanzimat devrinin önde gelen şahsiyetlerinden olan Cevdet Paşa, son asır Türk-İslâm ilim âleminin mümtaz simalarından biridir. Ahmed Cevdet büyük bir devlet adamı olduğu kadar aynı zamanda tarihçi, hukukçu, mütefekkir, edip, eğitimci ve sosyologdur. Henüz genç bir medrese talebesiyken olağan üstü zekâsı, çalışkanlığı, bilgisi ve isabetli tahlilleriyle hocalarının dikkatini çekmiş, zaman zaman onlarla ilmî meselelerde tartışmalara girmiştir. Genç yaşta İslâmî ilimlerle birlikte Arapça ve Farsça'yı çok iyi bir şekilde öğrenirken Emîn Efendi adlı bir kişiden Fransızca dersleri de aldı. Bu ona kısmen Batı tarih kitaplarını ve kanunlarını okuma ve anlama imkânını vermiştir.

Cevdet Paşa medeniyeti cemiyet hayatının gereği olarak kabul etmekteydi. Ona göre insan doğuştan medeniyete yatkındır. İnsanoğlunun medenî hayata geçiş sürecinde toplumlar arasında bazı basamak farkları doğmuştur. Böylece medeniyet, toplumların göçebelik ve yerleşik durumundan sonra üçüncü ve son merhalesini oluşturur. Bu merhaleye ulaşmanın temel şartı insanların kemale erdirilmesidir ki bu da ancak eğitim ve öğretimle mümkündür. Cevdet Paşa bu husustaki çalışmalarını başlıca üç noktada yoğunlaştırmıştır. a) Yeni eğitim ve kültür kurumlarının açılması. b) Her derecedeki okullar için yeni ders kitaplarının hazırlanması ve yayın faaliyetlerinin arttırılması. c) Türkçe'nin bilim dili haline getirilmesi. Cevdet Paşa nâzırlıkları döneminde bu konularda önemli kararlar almış ve üstün başarılar elde etmiştir. Nitekim Encümen-i Dâniş'in teşkilinde büyük katkılarda bulunmuş, dârülmuallimîn yönetmeliği onun müdürlüğü zamanında düzenlenmiş ve 1872'de İstanbul'da ilk idâdî de onun Maarif nâzırlığı sırasında açılmıştır. On iki ciltlik *Târîh-i Cevdet*'ini devrine göre sade bir dille yazmış olması, onun dilde sadeliğe verdiği önemin bir sonucudur. Ayrıca okullarda okutulmak üzere modern metotlara göre Türkçe ders kitapları hazırlamıştır. Öte yandan Türkçe'nin ilim dili olamayacağını iddia edenlere bir cevap olmak üzere *Takvîmü'l-edvâr* adını verdiği risâlesini bastırarak herkese Türk diliyle de güzel eserler yazılabileceğini göstermiştir (*Tezâkir*, IV, 110).

Cevdet Paşa, Osmanlı kurum ve kuruluşlarına yeniden şekil verilmesi konusundaki farklı fikirlerin hız kazandığı bir dönemde, gelenekçi Türk-İslâm Doğu kültürü ile yenilikçi Batı arasında senteze varmaya çalışmış bir şahsiyettir. Osmanlı müesseselerinin İslâmî esaslara dayandığını dikkate alarak Batı devletleriyle Osmanlı Devleti'nin farklı din ve medeniyetlerden doğduğunu, bu sebeple de her yönden Batılılaşma'nın hem yanlış hem de imkânsız olduğunu düşünmüş, sonuç olarak Batı taklitçiliğine ve maddeci felsefeye şiddetle karşı çıkmıştır. Ancak bütün icraatında Osmanlıcı-İslâmcılığı sürdürmekle birlikte metotta yenilikçiliği benimsemiş, Batı'nın pozitif bilimler, teknik ve yönetim alanlarındaki üstünlüğünü kabul ederek bu alanlarla ilgili Osmanlı müesseselerinin Batı tarzında ıslahını savunmuştur. Avrupa kanunlarının ve kurumlarının olduğu gibi alınmasına karşı çıkan Cevdet Paşa İslâmî geleneklerin korunması gerektiğini söylemiş ve bir kısım devlet ileri gelenlerinin Fransız kanunlarının tercüme edilip alınması yönündeki görüşlerine karşı çıkarak (*Ma'rûzât*, s. 199-200) *Mecelle*'nin hazırlanmasında en önemli rolü oynamıştır.

Cevdet Paşa'ya göre İslâm dini herkese hak ettiği hürriyeti verdiği için İslâm dünyasında Batı'daki gibi bir hürriyet mücadelesi vuku bulmamış, buna karşılık adaletin tesisi gayretleri ön plana geçmiştir. Cevdet Paşa, devletin ve hükümetin ancak İslâmî esaslara uymakla fitne, fesat ve zulmü önleyebileceğini düşünmektedir. Aynı sebeple gayri müslimlere de "şer'-i şerif"e uygun muamele edilmesini istemiştir. İslâm'daki bu eşitlik-adalet uyumundan dolayı Avrupa'daki sınıf çatışmaları, feodalite, sömürü ve zulüm Osmanlı toplumunda görülmemiştir.

Cevdet Paşa'nın millet anlayışı ise İslâm geleneğine uygun olarak müslüman milletlerin siyasî birlik ve bütünlüğünü temsil eden Osmanlılık temeline dayanmaktadır. Milliyet karşılığı olarak "kavmiyet"i kullanır ve bunun Fransız İhtilâli'nden sonra bulaşıcı bir hastalık gibi Avrupa'da yayıldığını söyler (*Târih*, I, 169). Vatan fikri konusunda da muhafazakârdır. Vatan mefhumunun müslüman halk arasında Avrupa'da olduğu gibi rağbet bulamayacağını, bunun yerine dinin daha tesirli olacağını savunur. Ona göre Osmanlı'nın asıl büyüklüğü hilâfet ve saltanatın birleştirilmesinden doğmuştur. Devleti devlet yapan esas unsur İslâmiyet'tir. Cevdet Paşa ayrıca meşrutiyet idaresine de karşı çıkar. Nitekim I. Meşrutiyet'in ilânı ve Meclis-i Meb'ûsan'ın kapatılması sırasında Sultan Abdülhamid'in siyasetini desteklemiş ve Adliye nâzırı sıfatıyla Midhat Paşa'nın Yıldız Mahkemesi'ndeki yargılanmasında önemli rol oynamıştır.

Cevdet Paşa iktisadî hayatta liberalizmi benimsemekle birlikte devletin kalkınması için kapitülasyonların kaldırılması gerektiğini savunmuş, iş hayatında müslümanların da anonim şirketler kurmasını teklif etmiştir.

Tarihçiliği. Cevdet Paşa, pek çok vasfı yanında özellikle tarihe dair eserleriyle klasik Osmanlı tarihçiliğine yeni bir bakış açısı getirmiş; tarihçilik, tarih felsefesi ve metodolojisi bakımından da eski vak'anüvis tarihlerinden farklı yeni bir anlayışın yolunu açmıştır. Osmanlı tarihçiliğinin klasik geleneğine şeklen bağlı görünmek ve İslâm tarihçiliğinin "ilmî tarihçilik" ekolünü takip etmekle birlikte bunun belâgata önem veren İran tarzı edebî tarihçilikle âhenkli bir terkibini gerçekleştirmiştir. Böylece bir bakıma Kâtib Çelebi ve Müneccimbaşı gibi aynı terkibi yapmış olan tarihçi neslin son temsilcisi olmuş, eski ile yeni tarihçilik anlayışı arasında bir köprü vazifesi görmüştür. Cevdet Paşa tarih felsefesi ve metodolojisinde geniş ölçüde, bir kısmının tercümesini yaptığı İbn Haldûn'un *Mukaddime*'sinin tesirinde kalmıştır. Bundan dolayı A. Hamdi Tanpınar onu "İbn Haldûn'un son şâkirdi" sayar. Ayrıca talebesi Selim Sâbit'e, fikrî dünyasının gelişmesinde Michelet, Taine, İbn Haldûn, İbn Teymiyye, Zehebî, Alman tarihçisi Hammer, İngiliz tarihçisi Buckle ve Macaulay, Fransız âlimi Montesqieu'nun etkisi olduğunu belirtmiştir. Cevdet Paşa'nın Batılı müelliflerden ne ölçüde faydalandığı tartışmalı ise de İbn Haldûn'un görüşlerinin onun tarihçilik anlayışında önemli bir yer tuttuğu söylenebilir. Nitekim İbn Haldûn'un **asabiyet*** prensibini Osmanlı Devleti'ne uygulayarak bu devleti "Türklüğe mahsus olan sıfât-ı sâbite-i memdûha ile şecâat ve diyânet-i Arabiyyeyi cem' etmiş bir cem'iyyet-i cemîle" şeklinde tanımlar (*Târîh*, I, 29). Cevdet Paşa, İbn Haldûn'un "beş tavır" nazariyesini Kâtib Çelebi, Müneccimbaşı, Naîmâ gibi Osmanlı tarihçilerine benzer bir anlayışla nakletmiş ve her devlet gibi Osmanlı Devleti'nin de kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve çöküş safhalarından geçeceğini, ancak beşinci tavrın tıpkı diğer Osmanlı tarihçilerinin söylediği gibi değiştirilebileceğini belirtmiştir. Böylece tarihte mutlak bir determinizme inanmamakla İbn Haldûn'dan ayrılmıştır. Osmanlı Devleti'nin gerilemesini yükseliş döneminde sınırların fazla genişlemiş olmasına bağlamış, tıpkı Naîmâ gibi, uzağı gören devlet adamları sayesinde devletin ömrünün uzatılabileceği, hatta yeniden canlandırılabileceği fikrini benimsemiş, "değişmez muayyeniyet" yerine "iradeci" görüşe taraftar olmuştur. Bir bakıma *Mukaddime*'den düşünme mantığı alan Cevdet Paşa'nın telif modeli olarak da İbn Haldûn'un eserlerinden etkilendiği, *Tezâkir* ile *et-Ta'rîf* arasındaki muhteva benzerliğinden anlaşılmaktadır.

Cevdet Paşa tarihini yazarken kaynak eserleri ve diğer tarih malzemelerini topladıktan sonra bunları titizlikle değerlendirmiş, yeri geldikçe eski tarihleri ve tarihçileri ciddi şekilde tenkit etmiştir. Meselâ tarihçi Edîb'i hükümlerinde sübjektif davranmak ve ölçüsüz tahminlerde bulunmakla, Enverî ve Âsım Efendi'yi yeteri kadar ilmî titizlik göstermemek ve çelişkili bilgiler vermekle suçlamış, Şânîzâde'nin taraflı davrandığına ve doğru olmayan nakiller yaptığına işaret etmiştir. Kaynak seçimi ve bunları kullanmadaki titizliği yanında olayların sadece cereyan şekillerini aktarmakla yetinmeyip aralarındaki sebep-sonuç bağlarını ortaya koyarak anlatmaya çalışmıştır. Özellikle kurumların bozuluş sebeplerine önem verip bu bozulmanın tahliline girişmiştir. Böylece müessese tarihine dair ilk denemeyi gerçekleştirdiği gibi olayların meydana gelişinde farklı bir yaklaşımı yakalamaya çalışmıştır.

Tarihin her şeyden önce bir merak konusu olduğunu belirten Cevdet Paşa, tarihi mütalaa etmenin faydasının bir olayın şu tarihte şöyle olduğunu bilmekten ibaret olmadığını belirtir. Ona göre tarih, büyük ve önemli olayların meydana geldiği gibi güçlü bir muhakeme ile ifade edilmesinden ibarettir. Bu ise eğitim ve telkin bakımından önem kazanmaktadır. Ancak küçük olaylar ve önemsiz gibi görünen faktörler de mutlaka hesaba katılmalıdır. Çünkü olayların sebebini araştırmada bunlar da etkili olabilir ve bu husus tarih ilminin asıl görevidir. Bütün olaylar birbirini takip eden gelişmelerin birer sonucudur. Ayrıca tarih devletin nizamının korunması için de önemlidir. Hatta Cevdet Paşa bazı ulemânın, geçmişteki usullerin yeni döneme uygulanması açısından da tarihin öğrenilmesi gereken bir ilim olduğu fikrine katılır.

Cevdet Paşa'nın öncü rollerinden birini de Avrupa tarihine ait değerlendirmeler teşkil eder. Osmanlı tarihi çerçevesinde Avrupa'nın iyi tanınması ve hadiseler üzerinde Batı'daki gelişmelerin etkileri onun için önem kazanır. Avrupa'daki olayları ve kurumları sağlam bir şekilde kavradığı, bunları ifade berraklığı ile nakletmesinden de anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin çözülüşünü XVII. yüzyıldan başlatan Cevdet Paşa Tanzimat devri ideolojisiyle uyum içindedir ve devletin restorasyona değil reforma ihtiyaç duyduğu fikrinde olan kesimin görüşlerini benimsemiştir. Bu bakımdan Doğu-Batı mukayesesi, medeniyet tarihçiliği yapan Cevdet Paşa için önemlidir. Hatta tarihî çağlar bile onu ilgilendirmiş, Avrupa'nın zamanlama ölçülerinin İslâm tarihine uymayacağını belirterek bunun Doğu için İslâm öncesi ve sonrası olarak ikiye ayrılması gerektiğini, İslâm dininin ve hukukunun tarihi kendi şartlarına göre biçimlendirdiğini yazmıştır. Fransız İhtilâli'ni tahlil eden ve sonuçları üzerinde duran Cevdet Paşa, anayasasız ve ihtilâlsiz gelişen İngiltere parlamentosu ve rejimi taraftarıdır. Osmanlı Devleti'nin başlıca hasmı durumundaki Rusya'yı çok iyi tanıdığı ve bu konuya özel bir ilgi duyduğu, Viyana sefiri Sadullah Paşa'ya yazdığı mektubundan anlaşılmaktadır. Burada I. Petro ile II. Mahmud'un reformları arasında yaptığı mukayese, onun tahlil gücü hakkında fikir verebilecek değere sahiptir. İngiltere'de inkılâbın asil sınıfın zorlaması ve halkı yanına alması ile, Fransa'da halkın ayaklanması ile gerçekleşirken Rusya'da ve Osmanlılar'da tepeden geldiğini belirtir. Bütün bunlar onun tarihi bir bütünlük içerisinde ele aldığını gösterir (ayrıca bk. TÂRÎH-i CEVDET).

Hukukçuluğu. Cevdet Paşa, devlet adamlığı ve tarihçiliğinin yanı sıra aynı zamanda Tanzimat döneminin önemli hukukî düzenlemelerini yapan bir hukuk adamıdır. Bu dönemde hazırlanan kanunların ve kurulan müesseselerin önemli bir kısmı onun imzasını taşımaktadır. Bu sebeple Bernard Lewis'in onun hakkında kullandığı "dâhi hukuk adamı" ifadesi (*Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 122) mübalağalı sayılmaz.

Öğrenimi sırasında İslâm hukuku alanında özel olarak çalışmamışsa da üstün kabiliyeti ve okumaya düşkünlüğü sayesinde fıkıh ağırlıklı medrese tahsilinden fazlasıyla faydalanmış, Lofça'da iken *Halebî* ve *Mülteka* gibi Osmanlılar'ca büyük önem atfedilen fıkıh kitaplarını okumuş, kendi ifadesiyle "ulûm-ı şer'iyyede biraz mümârese kesbetmişti". Daha çok genç iken bir süre müsevvidlik yapmış, Lofça müftüsünce verilen fetva müsveddelerini kaleme almıştır. Tanzimat'ın ilân edildiği yıl İstanbul'a gelerek medrese öğrenimine burada devam ederken gerek zekâsının parlaklığı gerekse çalışkanlığı sayesinde ilim muhitlerinde kısa sürede tanınmıştır. Nitekim Sadrazam Mustafa Reşid Paşa meşihattan, yapacağı düzenlemelerin şer'î yönünü aydınlatmak üzere bir ilim adamı istediğinde, "arzuya muvafık meşihattan gönderilen zat" denilerek kendi-

sine Cevdet Efendi takdim edilmiştir. Yirmi dört yaşında Mustafa Reşid Paşa'nın yakın çevresine dahil olması ve bu çevrede Batılılaşma yanlılarının fikirlerinden istifade etmesi, İslâm-Osmanlı ve Batı kültürlerinin faydalı bir sentezini yapabilmesine uygun bir zemin hazırlamıştır. Şekilde kısmen Batılı, fakat özde daima İslâm'a bağlı kalarak hukuk sahasında daha sonra ortaya koyduğu çalışmalar onun gerçekten "arzuya muvafık zat" olduğunun delilidir.

Cevdet Paşa'nın Tanzimat döneminde hukukla ilgili en önemli eserleri, hazırlamış olduğu kanun ve nizamnâmelerle tesis ettiği hukuk kurumlarıdır. Bu alandaki ilk hizmetleri, 1850'de dârülmuallimîn müdürü ve Meclis-i Maârif âzası olmasıyla başlar. Bu görevlere geldikten sonra hem dârülmuallimîn nizamnâmesini hem de bu dönemde Meclis-i Maârif'çe hazırlanan bütün nizamnâmeleri bizzat o kaleme almıştır. Bu hizmetlerinde göz doldurması, kanun ve nizamnâme kaleme almada belirli bir tecrübe ve meleke kazanması sebebiyle, 1855'te Osmanlı medenî kanununu hazırlaması düşüncesiyle kurulan Metn-i Metîn Komisyonu'na üye seçilmiştir. Bu dönemde gerek adı geçen komisyondaki görevinin icabı, gerekse bu sırada tayin edildiği Galata kadılığı dolayısıyla fıkıhla daha yakından ilgilenmeye başlamıştır. Ancak Metn-i Metîn teşebbüsü başarıya ulaşmamış, kurulan komisyon satım akdini konu edinen ve bugün elde bulunmayan "Kitâbü'l-Büyû'"u kaleme aldıktan sonra çalışmalarına son vermiştir. Buna rağmen Cevdet Paşa'nın bu çalışmadan daha sonra hazırlayacağı *Mecelle* için tecrübe kazanmış olduğu söylenebilir.

Cevdet Paşa kısa bir süre sonra henüz otuz beş yaşında iken Meclis-i Tanzîmat üyesi oldu (1857). Tanzimat devrinde hazırlanması düşünülen kanun ve nizamnâmeleri kaleme almakla görevli bu meclise Cevdet Paşa'nın üye olması, hem meclis hem de kendisi için çok verimli olmuştur. Bu dönemde Meclis-i Tanzîmat'ça hazırlanan bütün kanun ve nizamnâmeler Cevdet Paşa'nın kaleminden çıkmıştır. Onun meclisteki ilk çalışması 1274 (1858) tarihli Ceza Kanunnâmesi üzerine olmuş ve kendisinden önce hazırlık çalışmaları başlayan kanunun kaleme alınmasında emeği geçmiştir.

Bu kanunnâmenin tamamlanmasından sonra Cevdet Paşa'nın bu defa Meclis-i Tanzîmat tarafından hazırlanması kararlaştırılan Arazi Kanunnâmesi için kurulan komisyona başkan olduğu görülmektedir. Onunla birlikte Tahsin, Ârif ve Mehmed Rüşdü efendilerden oluşan komisyonun hazırlamış olduğu 1274 (1858) tarihli Arazi Kanunnâmesi, Tanzimat döneminin iki orijinal kanunundan biridir ve gerek dilinin sadeliği gerekse kanun tekniği bakımından devrinde hazırlanmış kanunların en başarılı örneklerindendir (bk. ARAZİ KANUNNÂMESİ). Ancak Cevdet Paşa sadece kanunu hazırlamakla kalmamış, daha sonra bununla ilgili olarak Tapu Nizamnâmesi, Tapu Senedâtı Hakkında Tâlimat ve Tapu Senedâtı Hakkında Târifnâme'yi de kaleme almıştır. Ebü'l-Ulâ Mardin'e göre 100 yıla yakın bir süre hukuk fakültelerinde okutulan ve tenkitçi nazarla incelenen Arazi Kanunnâmesi ve ilgili nizamnâmelerin eksiklik kabul edilecek noktalarının yok denecek kadar az olduğu görülmüştür (*Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, s. 41).

Daha sonra Meclis-i Tanzîmat'ça yine o dönemde düzenlenen ve tam sayısının tesbiti hayli zor olan çok sayıda kanun ve nizamnâme de meclis adına Cevdet Paşa tarafından kaleme alınmıştır. Ardından bütün bu kanun ve nizamnâmeleri *Düstur* adı altında bir kitapta toplayan Cevdet Paşa, böylece bugün beşinci tertibi yayımlanmakta olan ve hukuk mevzuatını bir araya toplayan bu eserin ortaya çıkmasında en önemli rolü oynamıştır (bk. DÜSTUR).

Cevdet Paşa'nın Meclis-i Tanzîmat'taki çalışmalarından sonra hukuk alanında en önemli hizmeti Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin kurulmasında görülür. 1860 tarihli Ticaret Kānunnâme-i Hümâyunu'na eklenen bir zeyil ile İstanbul ve taşrada ticarî davalara bakmak üzere ticaret mahkemeleri, 1864 tarihli Vilâyet Nizamnâmesi ile de kaza, sancak ve vilâyetlerde ceza ve hukuk davalarına bakmak üzere nizamiye mahkemeleri kurulmuştu. 1868 yılında bu mahkemelerin temyiz mercii olarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye kuruldu. Bu tarihe kadar Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye adıyla faaliyet gösteren meclis Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye olarak ikiye ayrıldı. Bugünkü Danıştay'ın ilk şekli olan Şûrâ-yı Devlet'in başkanlığına Midhat Paşa, Yargıtay'ın ilk şekli olan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin başkanlığına da Cevdet Paşa getirildi. Cevdet Paşa, bir taraftan Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye nizamnâmesini bizzat kaleme alırken ve divanın sağlam hukukî esaslar üzerine kurulması için gayret gösterirken diğer taraftan divan üyelerinin bilgili ve dirayetli hukukçular arasından seçilmesi için çalıştı. Bu arada böyle bir mahkemenin faaliyete geçmesinin özellikle ilmiye sınıfında tepki doğurabileceğini düşünerek bunu önlemek maksadıyla, Celâleddin ed-Devvânî'nin şer'iyye mahkemeleri yanında **mezâlim*** mahkemelerinin de kurulabileceğini savunan Dîvân-ı Mezâlim'e dair risâlesini tercüme edip divanın umumi bir toplantısında okudu.

Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye Nizamnâmesi, özellikle hâkimlerin azledilemeyeceği hükmünü getirmesiyle dikkati çekmektedir. Bu hüküm, Osmanlı Devleti'nde asırlarca uygulanmış olan belirli sürelerle hâkim tayini uygulamasına tam bir aykırılık teşkil etmektedir. Cevdet Paşa, mahkemelerde adaletin icrası bakımından hâkimlerin belli bir süre ile sınırlı olarak tayinlerinin mahzuru ve dolayısıyla hâkim teminatının lüzumu üzerinde ısrarla durmuş, 1872'de sadârete takdim ettiği bir lâyihada da şer'iyye ve nizâmiye mahkemelerindeki hâkimlerin azledilmemeleri gerektiğini önemle vurgulamıştır. Cevdet Paşa daha sonra Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliyye'nin iç nizamnâmesini de hazırladı ve bu kurumu biri temyiz diğeri istînaf olmak üzere iki mahkeme halinde teşkilâtlandırdı. Bu dönemde, Cevdet Paşa'nın gerek mahkemenin düzenlenişi gerekse üyelerin seçilişinde büyük gayret ve titizlik göstermesi sayesinde önemli bir gelişme olarak sistematik temyiz usulü Osmanlı hukukuna girmiştir. Cevdet Paşa çok sonraları 15 Temmuz 1887 tarihli bir geçici kanunla divana bir de istida dairesi ekleyerek Osmanlı yargıtayının kuruluşunu tamamlamıştır.

Cevdet Paşa, yeni kurulan nizâmiye mahkemeleri hâkimlerine ilâmları kaleme almada kolaylık olmak üzere *Cerîde-i Mehâkim* adıyla bir de mecmua çıkararak burada her derecedeki mahkeme ilâmları için örnekler yayımlamıştır.

Bugünkü hukuk fakültelerinin nüvesi sayılabilecek Mekteb-i Hukuk 1880'de onun Adliye nâzırlığı döneminde açılmıştır. 1286 (1869) tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi'nde İstanbul Dârülfünunu'nun şubelerinden birinin hukuk şubesi olacağı belirtilmişti (md. 80). Ancak o tarihlerde dârülfünun açılamadığından bu proje gerçekleşmedi ve bu boşluğu doldurmak için Mekteb-i Hukuk'un açılmasına karar verildi. Hazırlıkları daha

önce başlayan bu okulda ilk dersi, hem Adliye nâzırı hem de mektebin hocalarından biri olması sıfatıyla Cevdet Paşa vermiştir. Mekteb-i Hukuk II. Meşrutiyet'in ilânından sonra dârülfünunun bir fakültesi olarak öğretim faaliyetini sürdürmüştür.

Cevdet Paşa'nın İslâm ve Osmanlı hukukuna kazandırdığı en önemli eser şüphesiz *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'dir. Metn-i Metîn teşebbüsünden on üç yıl sonra ortaya çıkan eser, bütün İslâm devletlerinde İslâm hukuku alanında hazırlanan ilk kanun olma özelliğine sahiptir. Cevdet Paşa'nın bu kanunun ortaya çıkmasındaki rolü, *Mecelle*'yi hazırlayan heyetin başkanı sıfatıyla sadece kanunun hazırlanmasından ibaret değildir. Bu noktaya gelmeden önce Fransız medenî kanununun alınmasını isteyenlere ve bu arada en başta Sadrazam Âlî Paşa ile Fransız büyükelçisi De Bourée'ye karşı vermiş olduğu mücadele sonunda *Code Civile*'in iktibası yerine millî bir kanunun hazırlanması fikrini kabul ettirmesi ve bu fikre sonuna kadar sahip çıkarak *Mecelle*'nin tamamlanmasını sağlaması en az telifindeki emeği kadar önemlidir (bk. MECELLE-i AHKÂM-ı ADLİYYE).

Mecelle her ne kadar bir heyet (Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti) tarafından hazırlanmışsa da gerek eserin hazırlanmaya başlanmasında ve tamamlanmasında gerekse maddelerinin kaleme alınmasında en büyük pay Cevdet Paşa'ya aittir. Kendisine karşı oluşan muhalefetin etkisiyle dördüncü kitabın tamamlanmasından sonra bir süre cemiyetten uzaklaştırılmış ve "Kitâbü'l-Vedîa" onun yokluğunda hazırlanmışsa da bu kitabın hem kanun tekniği hem de getirmiş olduğu hükümler bakımından büyük eksiklikler taşıdığı görülmüştür. Bunun üzerine tekrar Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti'nin başına getirilen Cevdet Paşa, "Kitâbü'l-Vedîa"yı toplatarak yerine "Kitâbü'l-Emânât"ı kaleme almıştır. İki kitabın karşılaştırılması, Cevdet Paşa'nın *Mecelle*'ye katkısını ortaya çıkarması bakımından önemlidir.

Mustafa Reşid Paşa'nın etkisiyle elden geldiğince sade bir dil kullanmayı tercih eden Cevdet Paşa, gerek Arazi Kanunnâmesi ve *Mecelle*, gerekse kaleme almış olduğu diğer kanun ve nizamnâmelerle Türk hukuk dilinin oluşmasında önemli bir role sahiptir.

Mecelle'nin hazırlanmasından sonra Cevdet Paşa'nın başkanlığındaki Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye Cemiyeti bir de Usûl-i Muhâkemât-ı Hukûkıyye kanun tasarısı hazırlamışsa da Adliye Nezâreti tarafından kanun üzerinde bütünlüğünü bozacak ölçüde değişiklik yapıldığından cemiyet bununla daha sonraki safhalarda ilgilenmemiştir. *Mecelle*'nin eksik kitaplarını tamamlamayı hedefleyen cemiyet bu hedefe ulaşmadan kapatılmıştır. Cevdet Paşa'nın bundan sonra hukuk alanında dikkate değer bir çalışması olmamıştır.

Yanya'da vali iken *Mecelle* çalışmalarına katkıda bulunmak için kaleme aldığı ve "bey' bi'l-vefâ"yı konu edinen *Risâle-i Vefâ* bir yana bırakılırsa Cevdet Paşa'nın hukuk alanında yazılmış müstakil eseri yoktur. Âli Ölmezoğlu, Cevdet Paşa'nın *Şerh-i Kitâbü'l-Emânât* adlı bir çalışmasından bahsediyorsa da (*İA*, III, 122) bu eser Ahmed Cevdet Paşa'ya değil *İkdam* gazetesi sahibi Ahmed Cevdet'e aittir (Özege, IV, 1649). Hayatının en verimli dönemlerini müfettişlik, valilik, meclis üyelikleri ve muhtelif nezâretlerde nâzırlık gibi çok çeşitli devlet görevlerini ifa etmek, tarih, edebiyat, mantık, matematik alanlarında muhtelif eserler yazmakla geçiren, kurduğu mahkemeler ve kaleme aldığı kanunlarla Osmanlı hukukuna yeni bir yapı kazandıran Tanzimat döneminin bu dâhi hukukçusu, hukuk alanındaki mesaisini kanun ve nizamnâme yazmaya hasretmiş, bu yoğun çalışmalar içerisinde ayrıca hukuk kitabı yazmaya fırsat bulamamıştır.

Eserleri. 1. *Târîh-i Cevdet**. Osmanlı tarihinin 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar olan dönemini ihtiva etmektedir. On iki cilt olan eserin kaynakları arasında vak'anüvis tarihleri, sefâretnâmeler, özel tarihler, arşiv kayıtları, resmî tezkireler ve kendi hâtıraları bulunmaktadır. Eserde diğer vak'anüvis tarihlerinden farklı olarak Avrupa tarihine de önemli bir yer ayrılmıştır. Otuz yılda tamamlanan *Târîh-i Cevdet*'in çeşitli tertip ve baskıları vardır. Bunlardan birincisi, ilk üç cildi 1270-1273'te (1854-1857) basılmış ve 1301'de (1884) tamamlanmış olanıdır. İkincisi, Cevdet Paşa'nın bazı ekler ve düzeltmeler yapmak suretiyle Matbaa-i Osmâniyye'de 1309'da (1891) yapılan baskısıdır ki buna "tertîb-i cedîd" adı verilmektedir. 2. *Tezâkir*. Cevdet Paşa'nın vak'anüvisliği zamanında (1855-1865) bizzat kendisinin de içinde bulunduğu olaylara dair tuttuğu notlardan teşekkül eden bir hâtırat niteliği taşımaktadır. Cevdet Paşa bu notları kendisinden sonra vak'anüvis olan Ahmed Lutfi Efendi'ye tezkireler halinde yollamıştır. Bu sebepten dolayı da esere *Tezâkir-i Cevdet* adını vermiştir. Kırk tezkireden meydana gelen eserin ilk tezkiresi daha önceki vak'anüvislerin durumları hakkındadır; ardından gelen dört tezkire Ahmed Lutfi Efendi'ye bazı vesikalar gönderdiğine dairdir. 6 ile 39. tezkirelerde ise Cevdet Paşa'nın bizzat yaşadığı Tanzimat devrinin bir kısım olayları ile bu dönemin hemen hiçbir eserde bulunmayan siyasî, sosyal ve ahlâkî durumu yer almaktadır. Eserde Bosna-Hersek teftişi, Kozan ıslahatı gibi kendisinin katıldığı olaylarla devlet ve saray adamlarının birbirleriyle olan çekişmeleri, türlü menfaat çatışmaları, İstanbul'un o zamanki iç yüzü samimi ve sade bir dille anlatılmıştır. Son tezkirede kendi biyografisi yer almaktadır. Eserin ilk tezkireleri *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası*'nın 44 (1 Haziran 1333) ve 47. (1 Ekim 1333) sayılarında "Vak'anüvis Cevdet Paşa'nın Evrakı" adı altında yayımlanmıştır. Yeni harflerle tam bir neşri ise Mehmet Cavit Baysun tarafından dört cilt halinde yapılmış olup 1-12. tezkireler 1. kitap (Ankara 1953), 13-20. tezkireler 2. kitap (Ankara 1960), 21-39. tezkireler 3. kitap (Ankara 1963) ve 40. tezkire 4. kitap (Ankara 1967) olarak Türk Tarih Kurumu tarafından basılmıştır. Eserin 1986'da yine Türk Tarih Kurumu tarafından aynı tertip üzere ikinci baskısı da yapılmıştır. *Tezâkir-i Cevdet*'in Cevdet Paşa'nın el yazısıyla olan müsveddeleri yirmi bir defter halinde İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır (Cevdet Paşa Evrakı, nr. 1-21). 3. *Ma'rûzât*. 1255-1293 (1839-1876) yılları arasındaki tarihî ve siyasî olayların özet halinde yazılmasını şifahî olarak isteyen Sultan II. Abdülhamid'in emriyle kaleme alınmıştır. Padişaha sunulması dolayısıyla müellifin "Ma'rûzât" adını verdiği bu eser "cüzdan" denilen kısımlara ayrılmıştır. Devrine göre sade bir dille ve beş cüzdan halinde kaleme alınan *Ma'rûzât*'ın, Cevdet Paşa'nın arîzalarından anlaşıldığına göre, halen mevcut olmayan birinci cüzdanı Tanzimat'tan Abdülmecid'in saltanatının sonlarına (1273/1856), ikinci cüzdanı Sultan Abdülaziz'in ilk devirlerine (1279/1863), üçüncü cüzdanı Sultan Abdülaziz'in aynı yılda Mısır seyahatinden 1281 (1864) yılında Fırka-i Islâhiyye'nin İskenderun'a çıkışına, dördüncü cüzdanı 1283 (1866) yılına, beşinci cüzdanı ise aynı tarihte Halep zabtiyesinin tanziminden II. Abdülhamid'in saltanatının ilk devirlerine (1293/1876) kadar gelmektedir. Eser *Tezâkir*'le ay-

nı zamanlara ait olup aynı kalemden çıkmış olmasına rağmen takdim şekli, gayesi ve muhtevası bakımından önemli farklılıklar taşır. Nitekim *Ma'rûzât*'ın, Abdülhamid'in isteği doğrultusunda ve onun mizacına uygun bir dille yazıldığı ve yer yer dedikodulara bile yer verilmesi sebebiyle *Tezâkir*'den ayrıldığı dikkati çeker. Bu bakımdan her iki eser birbirini tamamlar mahiyettedir. *Ma'rûzât*'ın cüzdanları II. Abdülhamid'in tahttan indirilişine kadar onun yanında kalmış, daha sonra Yıldız evrakı arasında ele geçmiştir. Bu arada birinci cüzdan kaybolmuştur. Eserin Cevdet Paşa'nın el yazısı ile olan müsveddeleri İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır (Cevdet Paşa Evrakı, nr. 22-25). Sultan Abdülhamid'e takdim edilen üç ve dördüncü cüzdanlar ise Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi'ndedir. İki, üç ve dördüncü cüzdanlar bazı atlamalarla Ahmed Refik (Altınay) tarafından *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*'nın XIV-XVI. (1924-1925) ciltlerinde neşredilmiş, ayrıca eserin tamamı yeni harflerle yayımlanmıştır (nşr. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980). **4.** ***Kısas-ı Enbiyâ**** *ve Tevârîh-i Hulefâ*. Hayatının son yıllarına doğru yazdığı bir eserdir. Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar gelip geçen peygamberlerin kıssalarından, İslâm dininin ortaya çıkışı, Hz. Peygamber'in hayatı ve Hulefâ-yi Râşidîn ile Emevî, Abbâsî halifelerinden, diğer Türk-İslâm devletlerinden ve Osmanlı tarihinin 1439 yılına kadar olan ilk devirlerinden bahseder. Daha çok eğitim ve öğretim gayesiyle kaleme alınan eserin tamamı on iki cüzdür. İlk altı cüzü Cevdet Paşa'nın sağlığında basılmıştır. Tam ve yanlışsız şekli ise kızı Fatma Âliye Hanım tarafından 1331'de (1915) on iki cüz halinde neşredilmiştir. Bu baskı, bazı kelimelerin karşılıkları parantez içinde verilerek aynen Latin harflerine aktarıldığı gibi (I, İstanbul 1976; II, 1977) sadeleştirilmek suretiyle de yayımlanmıştır (haz. Mahir İz, İstanbul 1972). Eser ayrıca Kazan Türkçesi'ne de çevrilerek iki defa basılmıştır (Kazan 1900, 1911). Bu eserinde yer yer üslûp şaheseri denebilecek örnekler ortaya koyan Cevdet Paşa'nın dili daha sonra birçok yazar tarafından takdirle karşılanmıştır. **5.** *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* (İstanbul 1307). Halim Giray'ın *Gülbün-i Hânân*'ından istifade ederek kaleme aldığı küçük bir eserdir. Kafkasya'nın tarihî coğrafyası ile buralarda yaşayan toplulukların etnografyasının yer aldığı kitap, İngiliz elçisi Lord Stratford Canning'in isteği üzerine Paris Konferansı'nın toplanmasından önce yazılıp Mustafa Reşid Paşa'ya sunulmuştur. Reşid Paşa eseri Fransızca'ya çevirterek Canning'e vermiştir. *Kırım ve Kafkas Tarihçesi* Kütübhâne-i Ebüzziyâ arasında basılmış, 1918'de de *Yeni Mecmua*'nın 49. sayısında neşredilmiştir. **6.** *Mukaddime-i İbn Haldûn*. İbn Haldûn'un *el-ʿİber* adlı Arapça genel tarihinin girişi olan I. cildin altıncı faslının tercümesidir. Tarih felsefesinden, tarihin faydalarından ve tarihçilik mesleğinden bahseden mukaddimenin tercümesine ilk olarak I. Mahmud devri şeyhülislâmlarından Pîrîzâde Mehmed Sâhib Efendi başlamış ve beş faslını tercüme etmiş, onun eksik bıraktığı son bölümü de Cevdet Paşa tamamlamıştır. Eser, iki cildi Pîrîzâde'ye (Bulak 1274; İstanbul 1275), son cildi Cevdet Paşa'ya (İstanbul 1277) ait olmak üzere üç cilt halinde basılmıştır. **7.** ***Belâgat-ı Osmâniyye**** (İstanbul 1298). Cevdet Paşa'nın Mekteb-i Hukuk'ta okuttuğu edebiyat dersi notlarından meydana gelmiştir. Klasik İslâm belâgat anlayışına göre düzenlenmiş edebiyat kurallarını ve bunlara uygulanan Türkçe misalleri ihtiva eder. Bu alanda yazılmış ilk Türkçe eser olup çeşitli baskıları yapılmıştır. **8.** *Kavâid-i Osmâniyye*. Eser Türkçe'de yayımlanan ilk gramer kitabı olarak önem taşıdığı gibi Cevdet Paşa'nın hayatının sonuna kadar ilgileneceği dil konusundaki çalışmalarının da ilk adımını teşkil eder. Kitabın ilk tertibi (İstanbul 1281) Cevdet Paşa ile Keçecizâde Fuad Paşa'ya aittir. Ancak daha sonra Cevdet Paşa eseri *Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye* adıyla yenilemiş ve kendi ismiyle bastırmıştır (İstanbul 1303). Kitap Cevdet Paşa tarafından ayrıca muhtasar olarak tertip edilmiş ve değişik adlarla otuzdan fazla baskısı yapılmıştır (baskıları için bk. Özege, II, 845; III, 1063, 1064; IV, 1830). Eserin ilk tertibini H. Kelgran Almanca'ya tercüme etmiştir (*Grammatik der Osmanischen Sprache*, Helsingfors 1855). **9.** *Medhal-i Kavâid* (İstanbul 1268). İlkokul talebelerini kavâid-i Osmâniyye'ye hazırlamak üzere yazılmıştır. **10.** *Kavâid-i Türkiyye*. Sıbyan mektepleri için kaleme alınan bu eser ilk defa 1292'de (1875) basılmış olup *Medhal-i Kavâid*'in basitleştirilmiş şeklidir. **11.** *Dîvân-ı Sâib Şerhi'nin Tetimmesi*. İranlı şair Sâib-i Tebrîzî'nin divanı Süleyman Fehîm Efendi tarafından şerhedilmekte iken onun 1845'te ölümü üzerine eksik kalan kısım Cevdet Paşa tarafından tamamlanmıştır. **12.** ***Mi'yâr-ı Sedâd**** (İstanbul 1293). Oğlu Ali Sedad için yazdığı mantığa dair bir eser olup zamanına göre sade bir dille yazılmış ilk Türkçe mantık kitabıdır. **13.** *Âdâb-ı Sedâd fî ilmi'l-âdâb* (İstanbul 1294). Tartışma usul ve kurallarını ihtiva eden eser *Mi'yâr-ı Sedâd*'ın bir eki mahiyetindedir. **14.** *Beyânü'l-unvân* (İstanbul 1273, 1289, 1299). Henüz öğrenci iken Türkçe olarak yazdığı bu eser İslâm ilimleri metodolojisine dairdir. **15.** *Takvîmü'l-edvâr* (İstanbul 1287, 1300). Şemsî-hicrî tarih esaslarını anlatan bir eserdir. **16.** *Mecmûa-i Ahmed Cevdet*. İslâm dinini kabul eden iki kişiye, bazı sorularının karşılığı olarak Cevdet Paşa tarafından yazılıp Bâb-ı Meşîhat'ça gönderilen cevapları ve eski Şam müftüsü Mahmud Hamza Efendi ile dinî meselelere dair aralarında geçen yazışmaları ihtiva eder. Yazma halinde olan eser İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunmaktadır (Muallim Cevdet, nr. 98). **17.** *Ḥulâṣatü'l-beyân fî teʾlîfi'l-Ḳurʾân* (İstanbul 1303). Kur'an'ın cem'ini anlatan Arapça bir eserdir. Ali Osman Yüksel tarafından *Muhtasar Kur'an Tarihi* adıyla tercüme edilerek Cevdet Paşa'nın hayatı ve eserlerine dair bir girişle birlikte yayımlanmıştır (İstanbul 1985). **18.** *Mecmûa-i Âliye*. Kızı Fatma Âliye Hanım'a okuttuğu hikmet, felsefe, ilm-i ruh, matematik, geometri, astronomi ve çeşitli İslâmî ilimlere dair dersleri bu eserde toplanmıştır. Tek nüshası İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndadır (bk. *İA*, III, 122). **19.** *Ma'lûmât-ı Nâfia* (İstanbul 1279). Rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere yazdığı bir eseridir. **20.** *Hilye-i Saâdet* (İstanbul 1304, 1305). **21.** *Eser-i Ahd-i Hamîdî* (İstanbul 1309). İbtidâî mektepleri için kaleme aldığı bir ilmihal kitabıdır.

Cevdet Paşa'nın bazı eserlere yazdığı ta'likatları da vardır. Ayrıca şiirlerini Sultan Abdülhamid'in isteği üzerine hayatının sonlarına doğru bir divanda toplamıştır. Müellif hattıyla yazılmış nüshaları İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nda bulunan (Cevdet Paşa Evrakı, nr. 37) divandaki şiirlerin çoğu kaside ve gazel tarzında olup içlerinde şarkı, rubâî, tarih ve müfredler de bulunmaktadır. Cevdet Paşa'nın şiirleri, kuvvetli bir dil ve teknik bilgi ile geniş bir kültürün beslediği parlak bir zekânın ürünüdür. Genellikle sade ve temiz bir Türkçe ile yazılmış olmalarına karşılık şiiriyet ve lirizmden mahrum olan bu manzumeler, gençlik heyecanı ve muhitinin teşvikleriyle kaleme alınmış samimi parçalar vasfını taşımaktan öteye geçmez.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *Sicill-i Ahvâl Defteri*, nr. 1, s. 2; *Sicill-i Ahlâk*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Cevdet Paşa Evrakı, nr. 22-25, 47; Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir* (nşr. Cavid Baysun), Ankara 1967, I-IV; a.mlf., *Târih*, I, 29; a.mlf., *Ma'rûzât* (nşr. Yusuf Halaçoğlu), İstanbul 1980; *Düstur*, Birinci Tertib, İstanbul 1290, II, 198; İsmâil Hakkı, *Ondördüncü Asrın Türk Muharrirleri III: Cevdet Paşa*, İstanbul 1308; Fatma Âliye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, İstanbul 1332; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 236-237, 239; *Türkiye Maarif Tarihi*, IV, 1084-1116; Ergun, *Türk Şairleri*, III, 1034-1043; M. Şakir Ülkütaşır, *Cevdet Paşa, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri (1822-1895)*, Ankara 1945; Ebü'l-Ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cephesinden Ahmet Cevdet Paşa*, İstanbul 1946, tür.yer; a.mlf., "Mecelle", *İA*, VII, 433-436; Ümid Meriç, *Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü*, İstanbul 1975; Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s. 215-222; Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s. 121-123; Özege, *Katalog*, I, 124-125; II, 845; III, 1063-1064; IV, 1649, 1830; ayrıca bk. tür.yer.; M. Cevdet, "Dârü'l-muallimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyyesi Hakkında Konferans", *Tedrisat Mecmuası*, sy. 39 (1333), s. 429-440; Sıddık Sami Onar, "Osmanlı İmparatorluğunda İslâm Hukukunun Bir Kısmının Codification'u, Mecelle", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XX/1-4, İstanbul 1955, s. 57-85; M. Cavid Baysun, "Cevdet Paşa, Şahsiyetine ve İlim Sahasındaki Faaliyetine Dair", *TM*, XI (1954), s. 213-230; Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 159-178; a.mlf., "Cevdet Paşa Hakkında Düşünceler, I-III", *Edebiyat Üzerine Makaleler* (haz. Zeynep Kerman), İstanbul 1977, s. 196-206; A. Dilaçar, "Gramer", *TDAY Belleten 1971*, s. 130-131; Richard L. Chambers, "The Education of a Nineteenth-Century Ottoman Âlim Ahmed Cevdet Paşa", *IJMES*, sy. 4 (1973), s. 440-464; Yusuf Halaçoğlu, "Kendi Kaleminden Ahmed Cevdet Paşa", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 1-6; Ercüment Kuran, "Türk Tefekkür Tarihinde Ahmed Cevdet Paşa'nın Yeri", *a.e.*, s. 7-12; a.mlf., "Tunuslu Hayreddin Paşa ve Türkiye'nin Çağdaşlaşması", *Töre*, sy. 158 (1984), s. 38-39; Şerafettin Turan, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 13-20; M. Akif Aydın, "Bir Hukukçu Olarak Ahmed Cevdet Paşa", *a.e.*, s. 21-39; a.mlf., "Mecelle'nin Hazırlanışı", *Osm.Ar.*, IX (1989), s. 31-50; Hulusi Yavuz, "Mecelle'nin Tedvini ve Cevdet Paşa'nın Hizmetleri", *Ahmed Cevdet Paşa Semineri*, İstanbul 1986, s. 41-101; S. Hayri Bolay, "Ahmed Cevdet Paşa'nın Dine Bakışı", *a.e.*, s. 103-106; Bekir Kütükoğlu, "Tarihçi Cevdet Paşa", *a.e.*, s. 107-114; İlber Ortaylı, "Cevdet Paşa ve Avrupa Tarihi", *a.e.*, s. 163-172; Mücteba İlgürel, "Cevdet Paşa Tarihi'nin Kaynaklarından Vâsıf Tarihi", *a.e.*, s. 115-126; Zeki Arıkan, "Cevdet Paşa'nın Tarihinde Kullandığı Yabancı Kaynaklar ve Terimler", *a.e.*, s. 173-197; Âli Ölmezoğlu, "Cevdet Paşa", *İA*, III, 114-123; A. Cevad Eren, "Tanzîmât", *a.e.*, XI, 732-735, 757-758; H. Bowen, "Ahmad Djewdet Pasha", *EI²* (İng.), I, 284-286.

YUSUF HALAÇOĞLU – M. AKİF AYDIN

CEVF

(bk. DÛMETÜLCENDEL).

CEVHER

(الجوهر)

Kendi başına bulunan, değişmeyen, daima bir yüklemin konusu olup kendisi yüklem olmayan öz varlık anlamında mantık, felsefe ve kelâm terimi.

Farsça **gevher** kelimesinden Arapçalaşmıştır. Felsefî metinlerin tercüme edildiği dönemde Aristo felsefesinin temel kavramlarından olan **ousia** karşılığında önce **ayn*** kullanılmışsa da sonradan onun yerini cevher terimi almıştır. Cevher ve özellikle çoğul şekli olan **cevâhir**, İslâm Ortaçağı'nda değerli taşlar yanında madenler ve mineralleri ifade etmek için de kullanılmıştır. Ousia kelimesi Aristo'dan önceki Grek yazarlarınca hukuk literatüründeki "mülkiyet" anlamında kullanılıyordu. Bunun yanı sıra kelimenin **physis** (tabiat) karşılığında kullanıldığına da rastlanmaktadır. Bu kullanımıyla kelime "bir şeyin menşei, tabii teşekkülü veya yapısı, nesnelerin hâsıl edildiği madde, tabii cins ve türler" anlamına gelmekteydi. Latince'de cevher karşılığı olarak kullanılan **substantia**, Grekçe'deki **hypostasis** (altta duran) kelimesinin tam karşılığıdır. Yine Eflâtun ve Aristo tarafından cevher mânasında kullanılmış olan **hypokeimenon** kelimesi de "altta duran, bir şeye temel veya destek teşkil eden şey" anlamına gelir. Nitekim terimin felsefe tarihi boyunca tanımlanmasında onun bu "temel" ve "taşıyıcı varlık" anlamı daima korunmuştur.

Aristo felsefesinde cevher terimi hem bir mantık kategorisidir hem de metafizik bir kavramdır. Onun tanımına göre hakiki, ilk ve en belirgin anlamıyla cevher "ne bir konunun yüklemi olan ne de bir konuda bulunan şey"dir. Meselâ bir insan veya at ferdî bir cevherdir. Cevherler bu şekilde müşahhas ve ferdî varlıklar için kullanıldığında "ilk cevherler" adını alır. Ayrıca bu ilk cevherleri içine alan türler ve türleri içine alan cinsler de Aristo'ya göre cevher olarak adlandırılabilir. Meselâ fert olarak insan insan türüne, insan türü canlı cinsine aittir ve bu sıralamada tek tek insanlar ilk cevherler, tür ve cinsler ise ikinci cevherler durumundadır. Böylece filozof, hocası Eflâtun'un bu konudaki tümeller (ideler) görüşüne karşı çıkarak hakiki varlıkların fertler olduğu görüşünü savunmuş, ikinci cevherlerin birinciye yakınlığı ölçüsünde hakiki olabileceğini ileri sürmüştür. Buna göre türler ilk cevherlere daha yakın kabul edildiği için cinslere nisbetle daha hakiki cevherlerdir. Aristo'nun *Kategoriler* adlı eserinde etraflıca belirttiği bu fikirler, asıl itibariyle cevherin tanımındaki en ayırıcı vasıf olan "asla bir mevzûda bulunmaması" ilkesine dayandırılmaktadır. Bu vasfıyla cevher, bir varlığı tanımlamak için başvurulabilecek mantığın on kategorisinin ilkidir ve diğer dokuzunun dayandığı temeli teşkil etmektedir. Zaman, mekân, nitelik, nicelik ve diğer kategoriler arazlardır ve cevher olmadan kendi başlarına var olamazlar. Cevher ise hiçbir şeye dayanmayan, bütün arazların kendisine yüklendiği temel kategoridir. Kavramın tanımında yer alan öteki ayırıcı vasıf ise cevherin birbirine zıt arazları kabul etmesine rağmen değişmeden bir ve aynı kalmasıdır. Hatta Aristo'ya göre bu cevherin en ayırıcı vasfıdır. Bu anlamda cevher değişmenin sabit mihveri, taşıdığı ve desteklediği niteliklerin "substratum"u (hâmil) olmaktadır. Aristo bu fikirleriyle bağlantılı bir şekilde ferdîleşme ilkesi olarak maddeye, mahiyeti belirleyen ilke olarak sûrete ve madde ile sûretten meydana gelen cisme cevher demiştir. Kozmoloji şemasına göre cevherleri tabii olan ve olmayan diye ikiye ayırdıktan sonra tabii cevherleri de ay altı âlemde oluş ve bozuluşa uğrayan cevherler ile ay üstü âlemdeki bu kanuna tâbi olmayan ve **esîr***den oluşan gök cisimlerinin teşkil ettiği cevherler olarak ikiye ayırır. Tanrı ise ne değişmeye tâbi olan ne de hareket eden, aklî ve fizik ötesi bir cevher olarak kavranır (Kaya, s. 211-212, 217).

Aristo felsefesinde cevher kelimesinin taşıdığı bu anlamlar İslâm düşüncesinde de çoğunlukla farklı ifade ve üslûplarla tekrar edilmiştir. Meselâ son dönemlere ait önemli bir terminolojik sözlüğün yazarı olan Tehânevî cevheri, "kadîm olsun hâdis olsun kendi başına (kāim binefsihî) bulunabilen varlık" şeklinde tanımlamaktadır (*Keşşâf*, "cevher", md.). Klasik terminolojinin daha eski bir kaynağı olan *et-Taʿrîfât* yazarı ise "âyanla ilgisi itibariyle bir mevzûda bulunmayan